
Effecten van de coronacris op de Duin- en Bollenstreek economie

Een eerste inventariserende studie verricht door Blaauwberg,
in opdracht van de Economic Board Duin- en Bollenstreek

BLAAUWBERG
strategieontwikkeling & kennistransfer

Voorwoord

Er circuleren in korte tijd al tal van schattingen over de schade van de corona epidemie, landelijk en internationaal. Er is een grote behoefte aan regionale aanvulling en verfijning van die visies. Lokaal en regionaal beleid moet gevormd en onderbouwd worden. Individuele bedrijven zoeken naar houvast om hun eigen weerbaarheid te toetsen en te versterken en zelfs individuele inwoners zoeken naar handelingsperspectieven. Het regionale economische debat is in een moment volkomen ontworteld. Het heeft een herijking nodig.

Dat heeft de Economic Board Duin- en Bollenstreek ertoe gebracht aan Blaauwberg te vragen een eerste analyse van de effecten van corona voor de streek uit te voeren. De EBDB is het regionale instrument voor samenwerking van het lokaal bestuur, de regionale kennisinstellingen en het georganiseerde bedrijfsleven.

Betrokken via de EBDB zijn:

- De overheid via Bestuurlijk Overleg Economie Duin- en Bollenstreek
- Ondernemersverenigingen via Bedrijfsleven Bollenstreek
- Onderwijsinstellingen via projectleider Onderwijs en Arbeidsmarkt
- Cluster Toerisme (Horeca) via KHN afdeling Noordwijk
- Cluster Toerisme via Promotie Duin- en Bollenstreek
- Cluster Space via projectleider Space Campus
- Cluster Greenport via Greenport Duin- en Bollenstreek
- Cluster Health via projectleider Gezonde en Energieke regio

De EBDB heeft gevraagd om een cijfermatige analyse, aangevuld met voor discussie vatbare overwegingen. Zoals gezegd: het gaat niet alleen om het in kaart brengen van het slechte nieuws, het gaat ook om gespreksstof aandragen die een begin van perspectief kan vormen. Er is maar heel weinig met zekerheid te zeggen over de tijd die voor ons ligt. Wat we wel zeker weten is dat op de handen zitten geen zin heeft. Er moet nieuwe dynamiek komen en daar is informatie voor nodig.

De beschouwing uit dit rapport is gestoeld op de inhoud van nationale en internationale media en andere kennisbronnen, zoals de Brookings Institution en de Rabobank. Wij danken het bureau Onderzoek en Statistiek van de Gemeente Leiden voor het beschikbaar stellen van het SBI-bestand voor de streek (de Standaard Bedrijven Indeling, het arbeidsplaatsenregister), de grondslag voor het tweede hoofdstuk van dit rapport. Wij danken ook enkele met de EBDB verbonden personen voor hun respons op een vroege versie van dit verhaal: Jan van Rijn (Bestuurlijk Overleg Duin- en Bollenstreek), Willem Heemskerk (Bedrijfsleven Bollenstreek), Andries Middag (Greenport Duin- en Bollenstreek), Stephan Stokkermans (Koninklijke Horeca Nederland, Noordwijk), Mark Vieten (Cluster Health).

Een van de gesprekspartners noemde dit rapport 'sombor, maar realistisch'. En merkte op dat het ondanks de somberte gedeeld dient te worden met bewoners en ondernemers in de streek. In het lichte van die somberte, is een korte opmerking over de horizon op z'n plaats. In de voorliggende pagina's verwijzen we een enkele keer naar de vorige wereldomvattende pandemie, de Spaanse Griep (1918-1920). Toen het virus was uitgeraasd, begon de periode die als de 'roaring twenties' bekend geworden is. Een tijd van culturele vernieuwing die tot op vandaag de mode, de kunst en de architectuur beïnvloedt. Ook een tijd van politieke participatie, sociale wetgeving en opbouw van kennisinstututen. Het 'normale' leven werd energiek hervat. Er zijn aanwijzingen dat dit patroon ook bij eerdere pandemieën voorkwam: vernieuwing na stagnatie. Het verschil met 'vroeger' is dat we nu veel meer kennis hebben en veel sterkere instituties. We kunnen, met alle verlies en verdriet, ook plannen maken. Er is een stip op de horizon.

Het rapport is samengesteld door Aart van Bochove, Rob Manders en Jeroen Bos (Blaauwberg). De werkzaamheden zijn begeleid door Lars Flinkerbusch, directeur van de EBDB.

Inhoudsopgave

1. Economische gevolgen van de coronacrisis: het algemene beeld
 - 1.1 Parameter tijd
 - 1.2 Parameter sector
 - 1.3 Parameter regio
 - 1.4 Parameter arbeid
 - 1.5 Parameter structuur
 - 1.6 Parameter koopkracht

2. Sectoranalyse
 - 2.1 Ketenaafhankelijkheid in de Duin- en Bollenstreek
 - 2.2 Sectoren direct geraakt door de hamer
 - 2.3 Sectoren kwetsbaar in de 'dansfase'
 - 2.4 Crisisbestendige sectoren

3. Arbeidsmarkt
 - 3.1 Tijdsverloop en dempend effect regelingen
 - 3.2 Opleidingsniveau als scherprechter
 - 3.3 Sectorale kwetsbaarheid in de regio
 - 3.4 Structuurverandering

4. Observaties en overwegingen

1. Economische gevolgen van de coronacrisis: het algemene beeld

Over de economische effecten van de coronacrisis kan alleen maar gerapporteerd worden onder bepaalde aannames. Een objectieve modelmatige voorspelling is onmogelijk.

Ook dat – de onmogelijkheid van een objectieve modelmatige voorspelling – is een aanname. Heleen Mees citeert in de Volkskrant van 25 maart zo'n voorspelling, van de zakenbank Goldman Sachs: die verwacht dat de Amerikaanse economie in het eerste kwartaal van 2020 met 6% krimpt en in het tweede kwartaal met 24%. Vervolgens groeit de economie in het derde kwartaal weer met 12% en in het vierde met 10%. Na Goldman Sachs zijn ook het IMF en in Nederland het CPB, enkele banken en andere instellingen met percentages gekomen.

Tegenover deze 'zekerheid' of schijnzekerheid stellen we een belangrijke aanname, namelijk dat de virologie en de epidemiologie het herstel van de economie bepalen. Er is, na aanvankelijke aarzeling, geen regering meer op de wereld die vindt dat de samenleving onbeschermd moet blijven. Het virus moet, met andere woorden, eerst beheersbaar en vervolgens gestopt zijn voordat sprake is van volledige hervatting van het economisch leven. Omineus voor Goldman Sachs: er zijn geen virologen of epidemiologen die voorspellen dat de wereld in het derde kwartaal van corona verlost zal zijn.

Historisch gezien hebben de epidemiologen daar ook geen aanleiding toe. De voorlaatste pandemie – de Spaanse griep – verliep in golven. En muteerde bovendien. Een eerste, 'milde' golf vanaf maart 1918, een zeer virulente golf in het najaar van 1918 en weer mildere golven tot aan de voorzomer van 1920. Het virus kon verscheidene keren terugkomen in een gebied, al dan niet in een andere variant. Het verloop van de epidemie bleek een ingewikkelde interactie tussen isolatie, mobiliteit en timing. De pandemie maakte z'n laatste slachtoffers in de zomer van 1920.

Nu hebben we een eeuw later meer kennis, veel betere gezondheidsdiensten, veel meer voedselzekerheid en veel sterkere instituties om beleid en coördinatie af te dwingen. Dat zou de uitbraak kunnen bekorten. Anderzijds is de bevolkingsdichtheid veel groter en zijn al die mensen veel meer onderling verbonden. Er is een theorie dat een willekeurig individu maar vier handdrukken verwijderd is van de president van de Verenigde Staten en maar zeven handdrukken van welke planeetbewoner ook maar. Per saldo is het plausibel om uit te gaan van twee jaar voordat de pandemie ons verlaten heeft.

Op het moment van schrijven – medio-april 2020 – gaan virologen er met groeiende consensus van uit dat het coronavirus niet meer zal verdwijnen, maar na verlies van z'n agressiviteit zal worden opgenomen in de pathogene virussenpool rondom de griep. Zoals ook de andere virussen in die pool zich ooit met de pandemie over de wereld verspreiden. Het geruststellende van die consensus is dat het virus ooit ook weer uitgeraasd zal zijn. Er komt een nieuwe normaliteit.

Er zijn tenminste vijf parameters waarlangs we de economische effecten van de coronacrisis kunnen onderzoeken:

- *De factor tijd.* Wat gebeurt er in die om en nabij twee jaren?
- *De factor sectorstructuur.* Niet elke sector en niet elk beroep is even kwetsbaar.
- *De factor regio.* Sommige regio's zullen harder geraakt worden door de economische effecten dan andere.
- *De factor arbeid.* De crisis arriveert in een regio met een over de hele linie gespannen arbeidsmarkt. Gaan we herschikkingen zien?

- *De factor 'structuur'*. Veel economische activiteiten zullen na de crisis doorgaan als 'business as usual', andere activiteiten verminderen of verdwijnen of komen juist sterk op. De crisis zal structuurveranderingen versnellen.

We geven hieronder per parameter enkele overwegingen.

1.1 Parameter tijd

Eerst een opmerking over de parameter tijd. Ofwel: hoe lang gaat het duren?

Er zijn twee, elkaar onderling aanvullende epidemiologische strategieën of fasen zichtbaar: de fase van de hamer en de fase van de dans. We ontleen de metafoor aan het artikel "Coronavirus: the Hammer and the Dance", van Tomas Pueyo, een epidemiologische vooruitblik op de komende 18 maanden.

In de hamerfase gaat het om onderdrukking van de uitbraak met lockdown-achtige maatregelen. In deze fase komen alle sociale activiteiten tot stilstand en lopen vooral activiteiten aan de vraagzijde van de markt – consumentgebonden activiteiten – grote klappen op. Deze fase lijkt – naar Chinees voorbeeld - om en nabij drie maanden te duren. De hamerfase wordt gebruikt om tijd te winnen: voorraden aan leggen, zorg organiseren.

In de dansfase is de uitbraak onder controle, maar niet weg. Er zijn nog brandhaarden, hetzij in Nederland, hetzij op plekken elders in de wereld waar Nederland mee in verbinding staat. Het risico op een mutatie en een herleving van het virus bestaat. Maar de beheersbaarheid neemt toe, doordat het zorgstelsel steeds beter tegen de epidemie is opgewassen en de tekorten aan materiaal zijn opgelost. De lockdown aanpak verdwijnt niet, maar wordt beperkt tot evenementen, sectoren en regio's. Er komt maatwerk. In gebieden waar geen haard meer is, kan meer als in gebieden waar nog steeds besmettingen zijn. Er wordt veelvuldig getest en bij positief bevindingen volgen infectie-onderzoeken en quarantaines. Deze fase duurt om en nabij anderhalf jaar. In de dansfase is meer ruimte om te ondernemen, maar er zijn beperkingen. Voor een deel zijn dat generieke beperkingen – bijvoorbeeld een advies over 'social distancing' - voor een ander deel zijn dat sectorspecifieke en regio-specifieke beperkingen. In het algemeen zal gelden: oppassen met massaliteit. Ook oppassen met mobiliteit. En vooral oppassen met massale mobiliteit.

Een voorbeeld van 'maatwerk': een deel van de economische schade van het virus wordt niet bepaald door de mobiliteitsbeperkingen, maar door de verstoorde goederenstromen. De schade kan in de dansfase beperkt worden door die goederenstromen weer op gang te brengen. Dat die stromen nu niet goed meer werken, heeft ook te maken met de psychologie: gebrek aan vertrouwen en de neiging om het betalen van facturen uit te stellen. Over die psychologische factoren moet snel en nieuwe normaliteit ontstaan. Containers kunnen geladen worden, vrachtluchten kunnen vertrekken en betalingen kunnen afgewikkeld worden zonder besmettingsgevaar.

Drie 'kleine' landen hebben de hamerfase overgeslagen: Taiwan, Singapore en Hongkong. Ze waren door hun recente geschiedenis - de Aziatische epidemieën van afgelopen twintig jaar - gewaarschuwd en stonden in een veel hogere staat van paraatheid dan de rest van de wereld, die al een eeuw zonder pandemie leeft. Ze hadden ook al voorraden. Bovendien konden ze door hun eilandstatus het binnenkomend personenverkeer controleren, testen en in isolatie plaatsen. Deze drie landen zijn begonnen met de dansfase, maar zijn niet probleemvrij.

China is begonnen met de hamerfase en komt nu aan de dansfase toe. China maakt ook duidelijk dat het verschil tussen hamer- en dansfase gradueel is. 'Unlocking' gaat geleidelijk. De maatregelen uit de Chinese dansfase gaan nog steeds verder dan wat Europese landen in hun 'lock down' doen. Elk land is anders.

Een voorbeeld van gradualiteit is het vliegverkeer. De eerste drie maanden ligt dat helemaal stil. Wanneer de strategie van de hamer gewerkt heeft, kan er langzaam weer begonnen worden met vliegen. Bij elk

binnenkomend vliegtuig zal getest worden. En er zal vanuit zekere preferenties gehandeld worden. Vrachtverkeer met essentiële goederen als medicijnen en industriële onderdelen zijn gemakkelijker beheersbaar en wellicht ook gewoon belangrijker dan een vakantievlucht. Hervatting van het vliegverkeer op de schaal van voor de crisis, is tijdens de dansfase niet waarschijnlijk, zelfs niet tegen het einde van de dansfase.

Het kan misgaan: de dansfase kan weer overgaan in een 'lock down', omdat er nieuwe grootschalige uitbraken zijn. Maar even goed kan de dansfase verkort worden door de grootschalige inzet van vaccins. Dan nog: vaccins moeten ontwikkeld en getest worden en grootschalige vaccinatiecampagnes kosten tijd. Het gaat even duren.

We moeten dus de economische effecten van een lock down situatie voor drie maanden onderzoeken en daarnaast de economische effecten voor een beperkende situatie voor een langere periode, laten we van twee jaar uitgaan. In die tweede fase kan beproefd worden welke sociale en economische activiteiten door kunnen gaan, omdat ze zich in een controleerbare situatie afspelen. Kleine evenementen, businessmeetings en verplaatsingen over overzichtelijke afstanden zullen geleidelijk weer kunnen: mocht het virus weer uitbreken, dan zijn met testen, contactonderzoeken en isolatie beperkende maatregelen mogelijk.

De grote stadsfeesten van het najaar 2020 – zoals het Leids Ontzet – lijken op dat moment nog niet goed hanteerbaar, zelfs als het bij deze eerste golf van besmettingen blijft. Maar virologen beginnen nu al rekening te houden met een winteruitbraak. Er zal zeker een discussie komen over hoeveel risico acceptabel is.

De meest risicovolle situaties – grote en massale internationale ontmoetingen – zijn ook voor deze fase onwaarschijnlijk. Het besluit van het Internationaal Olympisch Comité om de spelen een jaar uit te stellen – naar de zomer van 2021 – is op dit moment een gok. Tienduizenden mensen uit 200 landen bij elkaar brengen kan ook in de zomer van 2021 nog steeds een kwestie zijn van de kat op het spek binden.

Intussen is in Kerkrade bekend gemaakt dat de editie-2021 van het vierjaarlijkse Wereld Muziek Concours is uitgesteld, van de zomer van 2021 naar de zomer van 2022. Dat uitstel heeft niet alleen te maken met de optie dat de zomer van 2021 wellicht nog onveilig is voor dit soort grote evenementen; het uitstel heeft ook te maken met de inschatting dat de beoogde deelnemers – muziekkorpsen uit een reeks van landen – financieel op krachten moeten komen, moeten oefenen, enzovoort. Deze crisis doet niet alleen een aanslag op de gezondheid en de economie. Er is ook een verlies aan sociaal kapitaal en ervaringskapitaal. Dat moet eerst weer opgebouwd worden.

Om in de Duin- en Bollenstreek te blijven: de kans dat in juli restaurants en terrassen open zijn – met een toelatingsbeleid en een maximum aan gasten – is reëel. Maar anderhalf miljoen gasten in Keukenhof in maart-april-mei 2021, is de vraag. Wie uitkijkt naar geheel onbelemmerde mobiliteit, doet er goed aan 2022 als horizon te nemen. Keukenhof zou een scenario moeten ontwikkelen met beperkte toegang, voor gecontroleerde groepen. Dat zelfde geldt ook voor een andere icoon van de Bollenstreek: het bloemencorso. De kans dat er speelruimte is in het voorjaar van 2021, is groot. Maar de kans dat er nog steeds waarschuwingen zijn tegen het bij elkaar brengen van een miljoen mensen op een klein oppervlak, is dat ook. De thans heersende 'stille' periode zou benut kunnen worden om na te denken over scenario's. Ook voor de hotels in Noordwijk kunnen scenario's nuttig zijn waarin de internationale gast ook in 2021 nog zeldzaam is.

Het meest bestand tegen het tijdsaspect van de crisis zijn sectoren met productietermijnen waarvoor zelfs twee jaar maar een 'blink in the eye' is. Daaronder in Leiden de medicijnontwikkelaars, in de Duin- en Bollenstreek het space cluster. Zij zijn gewend aan research- en termijnen van zeven of acht jaar. Zij kunnen gewoon doorwerken. Met de verwachting dat de markt voor investeringen in wetenschappelijk onderzoek, communicatie, veiligheid en gezondheid na de pandemie nog heel lang gunstig zal zijn.

1.2 Parameter sector

Dan de parameter 'sectoren'.

De coronacrisis raakt alles en iedereen, maar niet in gelijke mate. Het wordt al een refrein: sectoren met veel mobiliteit en veel ontmoetingen zijn vanuit epidemiologisch opzicht kwetsbaar. Hoe massaler, hoe kwetsbaarder. Laten we een museale tentoonstelling als metafoor nemen. Mogelijk dat het 'totaalverbod' op tentoonstellingen na de hamerfase van drie maanden weer van tafel kan. Dan kunnen kleine tentoonstellingen met vooral plaatselijk bezoek weer. Maar hoe meer mobiliteit en massaliteit met het evenement gepaard gaat, hoe lastiger het wordt. Een blockbuster met internationaal publiek is tot 2022 niet waarschijnlijk.

Het identificeren van besmettingsrisico's is een probate manier om kwetsbare sectoren te peilen. Het meest kwetsbaar is het cluster leisure, hospitality, toerisme, horeca, sport, cultuur, de reisindustrie. Daar zijn ontmoeting en mobiliteit zo ongeveer de kern van de activiteit. Kleine festivals met bezoek uit gecontroleerde gebieden en waar bij een onverhoopte besmetting snel een contactonderzoek kan worden gedaan, zullen in de zomer van 2020 wellicht weer kunnen. Dan blijft de omzetting beperkt tot de hamerfase. Maar de grootschalige kant - grote hotels met internationaal publiek, grote sportevenementen, internationale festivals – zijn de allerlaatste activiteiten die na de crisis weer opgestart worden. We noemden al de top van de evenementenladder: de Olympische Spelen. Die komen mogelijk pas in beeld als de hele planeet besmettingsvrij is.

Het minst kwetsbaar vanuit epidemiologisch opzicht zijn economische activiteiten die vanuit een 'stand alone' positie verricht kunnen worden. Een groot deel van de zakelijke dienstverlening valt daaronder. Maar dat beeld ziet er in de tijd weer veranderlijk uit. De dienstverlening is ook een 'meeting industry': het kan een tijdlang met 'stand alone' en videoconferencing', maar na verloop van tijd neemt de behoefte aan 'face to face' en 'real life' weer toe.

Vreemd genoeg is de industrie - in een 'normale' crisis zeer conjunctuurgevoelig - in deze coronacrisis behoorlijk stabiel. De vraag naar industriële goederen is vaak al lang van tevoren in contracten vastgelegd en de productieprocessen zijn redelijk 'stand alone' te organiseren. Datzelfde geldt grosso modo voor de bouw.

De Amerikaanse denktank Brookings Institution beschouwt leisure & hospitality, personenvervoer en uitzendarbeid als de meest kwetsbare sectoren. En de tech- en science sectoren als de minst kwetsbare. Daar kan lang gewerkt worden zonder contact, terwijl de vraag naar hun producten (contactloze technologie, farma) enorm stijgt.

1.3 Parameter regio

Niet elke regio is even kwetsbaar. In het algemeen geldt: hoe meer contactrijke beroepen in een gebied, hoe kwetsbaarder dat gebied is voor economische effecten van de crisis.

Regio's met veel industrie en zakelijke dienstverlening - de 'echte' werkgebieden - kunnen na de hamerfase wellicht al snel een zekere normaliteit tegemoetzien. Voor regio's met veel 'hospitality' is dat anders. 'Hospitality' is een en al contactwerk. Op het eerste gezicht zijn de perspectieven voor het toerisme zeer somber: een volledige sluiting tijdens de hamerfase van twee, drie of vier maanden gevolgd door een haperend en gemankeerd herstel gedurende twee jaar. Van het toerisme afhankelijke regio's gaan een zware periode in.

Maar ook binnen die categorie zullen verschillen zijn. Nog niet tijdens de hamerfase: dan zitten ze allemaal in dezelfde boot. Maar daarna divergeren ze. De Keukenhof en de Zaanse Schans trekken massa's toeristen aan uit soms verre buitenland. Bij de woorden 'massa' en 'ver' zullen de alarmbellen nog geruime tijd blijven rinkelen.

Maar beperkte groepen over beperkte afstanden – zoals bungalowparken met rustige consumenten - zullen mogelijk in de zomer weer kunnen. Attractieparken zijn alweer riskanter. De Waddeneilanden zijn in de dansfase redelijk af: overzichtelijke aantallen zonder massale oplopen. Maar Oerol op Terschelling – met 50.000 bezoekers eind-juni – is te veel van het goede. In het algemeen: kleinschaliger toerisme van controleerbare, binnenlandse herkomst, komt sneller op gang dan grootschalig en grensoverschrijdend toerisme.

De zorg gaat vrijwel zeker overal in het land een veel groter aandeel in het bruto regionaal product leveren. En in regio's met veel zorg zal dat extra merkbaar zijn.

Brookings Institution gaat er voor de Verenigde Staten van uit dat de regio's met veel tech en veel science weinig kwetsbaar zijn: productie is mogelijk zonder riskante en massale contacten en de economische cycli zijn lang. Macro-economisch zou dat voor Nederland betekenen dat Amsterdam, Utrecht, Leiden, Nijmegen, Groningen en Eindhoven goede kansen hebben om hun verdienvermogen in stand te houden.

De Duin- en Bollenstreek is met twee regiospecifieke sectoren kwetsbaar: het toerisme en de sierteelt en bollenindustrie. Het toerisme is kwetsbaar door de mobiliteitsbeperkingen. De sierteelt en de bollen zijn kwetsbaar eerst door het wegvallen van de vraag, daarna voor de verstoring van transportketens en tenslotte door het wegvallen van oogstpersoneel (arbeidsmigranten). Juist de twee iconen van de streek staan er niet goed voor.

1.4 Parameter arbeid

De coronacrisis is aangekomen in een regio met een gespannen arbeidsmarkt op vrijwel alle fronten. De economische groei werd zelfs afgeremd door het gebrek aan personeel. Die situatie is nu voorlopig voorbij. We komen op onbekend terrein. Natuurlijk gaat de werkloosheid oplopen. Dat is ernstig voor de betrokkenen en lastig voor de werkloosheidsfondsen. De vraag is wat dat zegt over de economie. Zelfs de meest pessimistische prognoses van CPB en banken komen uit bij 9 of 10 procent. Dat is heel veel, maar toch van een andere orde dan de werkloosheid in de jaren tachtig. Die kon regionaal pieken op 25 of 27 procent. Het grote verschil is dat Nederland toen een verouderde economische infrastructuur had (veel industrie die niet tot internationaal concurreren in staat was) en nu een goed presterende een structureel sterke economie. De eerste signalen van de coronacrisis zijn bovendien dat de dynamiek op de arbeidsmarkt niet stilvalt. Er zijn nog steeds baanopeningen. Een zichtbaar voorbeeld is het vertrek van horecakrachten naar de bezorgbedrijven. De vraaguitval in de horeca wordt voor een deel opgevangen in de online bedrijvigheid en daar zijn mensen voor nodig. Ook het wegvallen van arbeidsmigranten zorgt voor veel nieuwe vraag naar arbeid, vooral in voedsellandbouw, maar ook in de bouw. De cyclische effecten op de arbeidsmarkt gaan wellicht meevallen.

Het beeld is mogelijk anders bij de structurele effecten. Een paar voorbeelden:

- De coronacrisis zorgt voor een geweldige exposure voor de zorg. Dat was en is een sector die grote moeite had om aan voldoende personeel te komen. In de beeldvorming staat de zorg in deze crisis voor hard werken met een zeker risico, maar ook voor zingeving. Of dat zich uitbetaalt in een sterkere strategische positie op de arbeidsmarkt, is afhankelijk van de follow-up van de crisis. Beeldvorming kan snel kantelen. Maar een follow-up met een paar goede loonrondes, kan de strategische positie van de zorg op de markt definitief veranderen.
- Hetzelfde geldt voor andere publieke sectoren met een hoge exposure, zoals onderwijs en politie. Structurele verbetering van de positie op de arbeidsmarkt vergt een goede follow-up van de crisis.
- Er is veel twijfel over de vraag of de groei van het micro-ondernemerschap niet over z'n hoogtepunt heen is, nu de crisis laat zien dat loondienst een extra veiligheid biedt in barre tijden. Dit is een lastige discussie. In de politiek wordt al heel lang nagedacht over mogelijkheden om de voorwaarden voor

loondienst en voor zelfstandige arbeid gelijk te trekken, met de uitbuiting van zelfstandigen door bezorgdiensten als illustratieve drijfveer. Daar staat tegenover de steun voor micro-ondernemerschap als uitdrukking van een levensstijl met professionele autonomie. Die maatschappelijke discussie gaat niet door deze crisis beslecht worden.

- Sommige sectoren zijn behoorlijk afhankelijk van arbeidsmigranten: de tuinbouw (oogstpersoneel), de bouw, het transport. de migranten zijn in grote getale naar hun herkomstlanden getrokken om de crisis uit te zitten. Het is geenszins zeker dat ze na afloop weer terugkomen. Ze kregen al meer opties, door de gestage stijging van de welvaart in hun herkomstlanden en door de negatieve beeldvorming van Nederland als woonplek. En het perspectief was al niet goed, door de voortschrijdende mechanisering. Dat kan tot wegblijven van de migrantenstroom leiden.

1.5 Parameter structuur

De vijfde parameter voor het in kaart brengen van de coroneffecten zijn de structuurveranderingen. Het zal na het controlebaar worden van het virus (in 2022?) zo goed als zeker niet zomaar 'business as usual' zijn. Een crisis maakt structuurveranderingen mogelijk, dan wel versnelt structuurveranderingen die zonder crisis sluipenderwijs hun beslag zouden krijgen.

Een goed voorbeeld is het winkelbestand. Jarenlang werd gewaarschuwd voor filialisering van de winkelgebieden: de dominantie door landelijke winkelketens. Daar is een kentering in gekomen, door het verdwijnen van een steeds stijgend aantal ketens. De leegstand werd mondjesmaat ingenomen door lokale start-ups, vaak met een andere retailbestemming dan winkel: persoonlijke dienstverlening, daghoreca, health, repairshop, of wat ook. Die ontwikkeling kan in deze crisis aanzienlijk versneld raken.

Een tweede voorbeeld is het verhuisgedrag. Van de historische pandemieën weten we dat ze populaties in beweging brachten: mensen wilden weg, de plaats van hun 'lock down' en van het verdriet over slachtoffers verlaten. Er waren de laatste jaren al signalen dat jonge gezinnen de bloeiende, maar dure en volle steden begonnen te verlaten. Kan het zijn dat die trend versterkt wordt? En wat betekent dat voor de positie van de steden? Kan de vergrijzende Bollenstreek zich positioneren als ecosysteem voor jongeren uit het overkokende Leiden?

1.6 Parameter koopkracht

Tot slot van deze verkenning van parameters een opmerking over een herverdeling van de koopkracht. Er ligt straks een flinke stapel rekeningen uit 2020-22. Er moet tijdens de crisis met een zeer hoog ziekteverzuim gerekend worden – mede als gevolg van isolaties - met pieken tot 30% van de reguliere bezettingen. De werkloosheid zal exploderen. De steunpakketten voor het bedrijfsleven stuwen de nationale schuld op. De kosten in de zorg zijn fors gestegen.

Een deel van die kosten kan mogelijk betaald worden uit versnelde economische groei. Maar het gaat om enorme bedragen. Het land kan zich de uitputting van fondsen en reserves niet te lang permitteren. Er zal een debat komen over hogere sociale premies en premies voor ziektekosten en hogere belastingen. Als de crisis lang duurt, wordt het beheersbaar maken van de overheidsfinanciën wellicht zelfs een onderwerp voor een nieuw 'Akkoord van Wassenaar', vergelijkbaar met het akkoord tussen werkgevers, werknemers en overheid dat in 1982 in het midden van de grote structuurcrisis van die jaren moest zorgen voor stabiliteit. Dan komen afspraken over loonmatiging en sanering van de overheidsfinanciën in zicht. Dat gaat ten koste van de particuliere koopkracht, waardoor minder ruimte overblijft voor niet-noodzakelijke uitgaven. Dat zou een einde maken aan een jarenlange en uitbundige groei van de leisure en hospitality.

2. Sectoranalyse

Economische analisten in binnen en buitenland wijzen erop dat de impact van de coronacrisis groot is door het samenvallen van twee mechanismen.

- Uitval en productiviteitsverlies aan de aanbodzijde door gedwongen contactbeperkingen. In de lichte variant gaat het om aanpassingsproblemen door de noodzaak om thuis te werken, een verhoogd ziekteverzuim en/of een tijdelijk lagere bezettingsgraad in de productie. In de meest heftige gevallen gaat het om gedwongen sluitingen op last van de overheid, onmogelijk worden van aanbodlevering (de reisbranche), ernstige voorraadproblemen en/of wegvallen van noodzakelijke arbeidskrachten door de terugkeer van arbeidsmigranten naar het land van herkomst.
- Vraaguitval in binnen- en buitenland door gesloten grenzen, onzekerheid over inkomens, snel teruglopende liquiditeitsposities van bedrijven en productieproblemen elders in de wereld.

De combinatie van beiden maken dat in verschillende bedrijfstakken de productiviteit en omzetten teruglopen. De 'pijn' is echter niet helemaal gelijk verdeeld over de sectoren, in termen van hevigheid en snelheid. We komen in dit hoofdstuk tot een sectoraal overzicht op regioniveau.

Welke sectoren worden direct en hard getroffen in de huidige 'hamerfase'? Door gedwongen sluiting (horeca) of een pijlsnelle terugval in de vraag (tuinbouw). En welke bedrijven zijn vatbaar voor de langere termijn? De 'dansfase' waarin de economie langzaam weer wordt opgestart maar onder contactbeperkingen blijft onder dreiging van een nieuwe uitbraak.

We maken voor dit overzicht gebruik van sectoranalyses afkomstig uit de (inter)nationale media, analyses van de sectororganisaties en analyses van de banken (Rabobank, ING). We koppelen deze inzichten aan regiocijfers. Dat biedt inzicht in de regionale omvang van de bedrijfstak en daarmee de verwachte consequenties op de schaal van de Duin- en Bollenstreek. De regionale cijfers zijn afkomstig uit het Bedrijvenregister Zuid-Holland aangeleverd door bureau Onderzoek & Statistiek van de Gemeente Leiden. De landelijke cijfers komen uit het LISA register. Beide bestanden bevatten de meest accurate cijfers over het jaar 2019, met een mogelijkheid om ver in te zoomen van grotere sectoren naar – kleinere – individuele bedrijfstakken. In alle gevallen tellen we de werkzame personen, minimaal 12 uur per week werkzaam, inclusief zelfstandigen.

Nog een opmerking voor we van start gaan. We zoomen in (bedrijfstak) en uit (sector) naar gelang de situatie in de Duin- en Bollenstreek en het gewenste overzicht. Sectoren bestaande uit veel verschillende bedrijfstakken ontleden we tot in enig detail. Denk aan de industrie, de detailhandel en zakelijke dienstverlening. In andere gevallen volstaan cijfers op het grote sectorniveau gezien samenhang. Denk aan de bouw en het onderwijs. Ook daar is verder inzoomen mogelijk maar omwille van het overzicht beperken we ons tot de hoofdlijn.

2.1 Ketenaafhankelijkheid in de Duin- en Bollenstreek

Een laatste voorbehoud is op zijn plaats voor we de cijfers induiken. We beschouwen de stand van zaken voor iedere sector afzonderlijk. In de praktijk zijn de sectoren echter sterk met elkaar verweven en is er sprake van ketenaafhankelijkheid. Vraaguitval in de ene sector leidt tot productieproblemen in de andere. Dat geldt in het

bijzonder voor regio's met een dominant cluster en sterke ketenrelaties op lokaal niveau. Zeker wanneer het dominante cluster in de knel zit.

De Duin- en Bollenstreek zit wat dat betreft in de hoek waar de klappen vallen. De twee grote clusters van de regio maken een ongekend moeilijke tijd door. Het tuinbouwcluster (bollen- en sierteelt) heeft de vraag pijsnel zien terugvallen als gevolg van sluitende winkels in binnen- en (vooral) buitenland. De horeca en bezoekerseconomie (toerisme en congressen) is nagenoeg stilgevallen. Op zichzelf zijn de sectoren nog steeds van beperkte omvang. De tuinbouw is goed voor 3% van de regionale werkgelegenheid, de horeca voor 6%. De impact van beide sectoren op de regionale economie is echter veel groter.

Als we de diverse ketenrelaties meenemen zien we een ander beeld opdoemen.

- Een belangrijk deel van de groothandel en logistiek is direct gerelateerd aan het bollen- en sierteeltcluster. Vraaguitval in het tuinbouwcluster heeft acuut gevolgen voor de handel en logistiek. Bij elkaar opgeteld is circa 14 tot 17 procent van de regionale werkgelegenheid actief in de keten.
- Het gemis aan hotelgasten en bezoekers raakt een breed deel van de economie. De winkelstraten zijn leger. Bakkers, slagers en cateraars zien de vraag vanuit de hotelsector verdampen. Schoonmakers en beveiligers hebben minder werk te doen. Event-organizers en marketingsbureaus moeten hun campagnes 'on hold' zetten.

Beide clusters zijn niet helemaal vergelijkbaar. De ketenafhankelijkheid in het tuinbouwcluster is bijvoorbeeld vele malen groter. Een terugval in de vraag kan nauwelijks gecompenseerd worden met inkomsten elders. Dat ligt een slag anders bij de leveranciers aan horeca en toerisme, waar 'slechts' een deel van het inkomen geraakt wordt.

Met dit voorbehoud in het achterhoofd vervolgen we dit overzicht.

2.1 Sectoren direct geraakt door de hamer

Om te beginnen de eerste categorie: de directe slachtoffers van de hamer. In onderstaande matrix sommen we de sectoren op waarvan bekend is dat de nood hoog en acuut is. We geven telkens het aantal werkzame personen, het percentage in de regionale werkgelegenheid en vervolgens een aantal korte inhoudelijke analyses. Die analyses zijn niet eenduidig. Voor veel sectoren is het perspectief niet goed. Maar ze zijn ook niet machteloos en met creatief ondernemerschap is wel enige omzet te halen.

Ten behoeve van de leesbaarheid maken we nog een onderscheid tussen de consumentgerichte sectoren enerzijds en de business-to-business (b2b) sectoren anderzijds.

Sector	Aantal werkzame personen	% in Duin- en Bollenstreek	Analyse
Getroffen consumentgerichte sectoren			
Hotels en logies	1.769	2.3%	<ul style="list-style-type: none"> • Kort-cyclische en seizoensgebonden sector, zeer gevoelig voor tijdelijke vraaguitval. Al vanaf begin dit jaar eerste omzeterdvingen door annuleringen. Eerst door Aziatische toeristen, nu over de hele linie.

			<ul style="list-style-type: none"> • Met name Noordwijk wordt hard geraakt door geannuleerde congressen. Daar komen bij de afgelaste GP in Zandvoort en de Keukenhof. • Hotels formeel nog open maar bezettingsgraad loopt ver terug, kleinere hotels overwegen tijdelijke sluiting. • Landelijke beeld is dat de hoteliers een 'intelligente lockdown' – met zekere moeite – drie maanden kunnen doorstaan. Ook nog het zomerseizoen missen zou tot een ware 'shake-out' kunnen leiden. • Ook bij (tijdelijke) verlichting van de maatregelen blijft de druk zwaar. Congresbezoekers en internationale vakantiegangers blijven voorlopig weg. • Het dagtoerisme kan dit voorjaar weer enigszins op gang komen en in de zomer mogelijk weer enig binnenlands vakantieverkeer. Maar naar omzetvolume zal dat beperkt zijn. • Geen sprake van een 'inhaalvraag' indien economie weer opveert. • Zeker in Noordwijk gaat een keten van bedrijvigheid schuil achter de hotel- en horecabranche (bakkers, slaggers, etc.) die mee zullen delen in de malaise.
Eet- en drinkgelegedheden	2.893	3.7%	<ul style="list-style-type: none"> • Veel overeenkomende kenmerken: kort-cyclisch, geen inhaalvraag, bovendien voorlopig geheel gesloten (op bezorging na). • Anders dan bij de hoteliers kan bij verlichting van maatregelen de draad wel weer enigszins opgepakt worden. Kleinschaliger en aangepast weliswaar, met lagere inkomsten. • De reserves van veel horecabedrijven zijn beperkt. En zonder omzet en doorlopende kosten (huur, loon) kan het snel gaan. De overheidssteun en eventueel respijt van de huurbaas biedt tijdelijk soelaas. Naarmate de lockdown aanhoudt zullen echter meer bedrijven omvallen. • Geleidelijke heropening vergt veel coördinatie (deurbeleid, routing, management van gastverwachtingen)
Detailhandel non-food	4.373	5.7%	<ul style="list-style-type: none"> • De Duin- en Bollenstreek heeft een relatief grote detailhandelssector. Het verdienvermogen van veel winkeliers stond al onder druk bij aanvang van huidige crisis. Zeker in Katwijk was dat al merkbaar, de leegstand liep er al enkele jaren op. • Winkelen als besteding van vrije tijd is vrijwel tot stilstand gekomen. Online compenseert minimaal, biedt enkel soelaas voor winkeliers al gewend aan 'multichannel' verkoop. • Niet-streekgebonden online verkopers trekken veel koopkracht naar zich toe. • Daar komt het wegvallen van de 'bollen- en strandtoeristen' bij. • Eerste structureffect al in beeld: transformatie van winkelpanden wordt relevante exit-optie voor vastgoedeigenaren ook op A-locaties. • Formeel zijn de winkels niet dicht. Er is weldegelijk ruimte voor kleinschalige promotie. De consument moet over z'n angst heen worden geholpen. Met goede begeleiding (deurbeleid, hygiëne) is wel enig publiek te werven.

Autohandel en - reparatie	1.443	1.9%	<ul style="list-style-type: none"> • Autodealers merken een zeer sterke terugloop van de vraag onder meer doordat verhuur- en leasebedrijven massaal grote orders intrekken tot zelfs einde van het jaar. • Door afname wegverkeer ook lagere omzetten voor schadebedrijven en autogarages • Bijkomend probleem is door productieproblemen in de auto-industrie. De industrie werkt al jaren met 'just in time deliveries'. Disruptie van de handel in materialen raakt de automarkt daardoor ongenadig hard en snel.
Cultuur, sport en recreatie	1.733	2.2%	<ul style="list-style-type: none"> • In Duin- en Bollenstreek vooral 'verzorgende' bedrijvigheid voor eigen inwoners: zwembaden, fitnessclubs, bibliotheken, etc. Contactbeperkingen zijn zeer lastig te hanteren zonder sluiting. Zwembaden, fitnesscentra en sportverenigingen zijn dicht. • Anders dan in de Leidse regio – met grote musea en afhankelijk van massapubliek – kan de kleinschaliger recreatiesector in de Duin- en Bollenstreek de zaak na de 'hamerfase' weer redelijk hervatten.
Reisbranche en luchtvaart	170	0.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Gericht op buitenlands toerisme. Kleine sector in Duin- en Bollenstreek, maar direct en hard getroffen door stilgevallen luchtvaart en wereldwijde virusbestrijding. • Herstel van internationaal vakantieverkeer voorlopig niet aan de orde. Vanaf de zomer mogelijk wel lichte herneming binnenlandse (of zeer nabij buitenland) vakanties. • Een aparte categorie zijn de tour, bus- en taxibedrijven die sterk verknoopt zijn met het toerisme in de streek. Zij zien een belangrijk deel van de vraag wegvallen door een gebrek aan toeristen en zakelijk bezoekers. Het gaat om circa 600 arbeidsplaatsen, methodologisch worden deze echter toegerekend naar de sector 'logistiek'.¹
Wellness en persoonlijke dienstverlening	1.581	2.0%	<ul style="list-style-type: none"> • Diverse sector met uiteenlopende beroepen: kappers, nagelstylisten maar ook uitvaartondernemers. De meeste beroepsgroepen hebben op last van de overheid al hun activiteiten moeten staken. • De grote uitzondering zijn de uitvaartondernemers – cru maar waar. Gedwongen door contactbeperkingen zijn de uitvaarten echter soberder en kleinschaliger. Dat betekent meer vraag, maar kleinere verdienposities.
Getroffen BzB sectoren			
Uitzendbranche en sw-bedrijven	1.428	1.8%	<ul style="list-style-type: none"> • Vraag naar uitzendkrachten is landelijk sterk teruggelopen. In Duin en Bollenstreek zal dat niet anders zijn. Sectoren waar doorgaans veel arbeidsvraag zit komen nu in de knel: tuinbouw, horeca, detailhandel, logistiek en handel verwant aan de tuinbouw, industrie en – voor nabije Schiphol – luchtvaart. • De werkdruk voor de branche neemt wel toe. Mede in reactie op toegenomen vraag in andere sectoren (met name de zorg) ontstaan diverse acties. Dat leidt niet tot versterking van de

¹ Omwille van de vergelijkbaarheid met andere regio's en het landelijk gemiddelde handhaven we deze statistische indeling – we kunnen niet overal zo ver inzoomen. Het maakt wel duidelijk dat iedere categorie weer uitzonderingen en bijzondere situaties kent.

			<p>verdienposities. Uit nood geboren platforms worden gratis of tegen lage prijzen in de markt gezet.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sw bedrijven zien de vraag naar facilitaire dienstverlening (o.a. schoonmaak) teruglopen. De MareGroep heeft de deuren van haar werkplaats uit voorzorg gesloten.
Tuinbouw	2.295	3.0%	<ul style="list-style-type: none"> • Zowel het bloemencluster (Rijnsburg) en de bollenteelt- en handel staan sterk onder druk. De nood in het bloemencluster is het meest acuut. Prijzen zijn tot 50% gedaald en een belangrijk deel van het aanbod is noodgedwongen vernietigd door gebrek aan buitenlandse vraag. Afgaande op de detailhandel (bloemisten), lijkt de binnenlandse vraag redelijk intact – bloemen als 'troostbesteding' in moeilijke tijden – maar dat compenseert de weggevallen buitenlandse vraag niet. • In de bollensector is het beeld meer diffuus. Het relatieve voordeel is dat de export van voorjaarsbollen nagenoeg was afgerond voor het uitbreken van de crisis. De (binnenlandse) verkoop van restpartijen is echter stilgevallen, evenals de afname van productie uit eigen broeierijen. • Bijkomend probleem voor beide clusters is het gebrek aan arbeidskrachten door de terugkeer van arbeidsmigranten naar het land van herkomst. Kanttekening: er zijn ook bedrijven die hun personeel tot op heden wel weten vast te houden.
Bollen- en sierteelthandel	3.598	4.6%	<ul style="list-style-type: none"> • Ruim 40% van de arbeidsplaatsen in de regionale groothandel heeft te maken met de handel in snijbloemen en bollen • Door sterke internationale verknoping hebben de handelsbedrijven te maken met combinatie van vraaguitval, leveringsvertraging en oplopende transportkosten. Bovendien geven supermarkten in de distributie prioriteit aan levensmiddelen en andere producten.
Totaal	21.283	27.5%	

Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland

Een geschatte 27.5% van de regionale economie ondervindt acuut de consequenties van de crisis. Een groot deel van deze groep bestaat uit consumentgerichte sectoren. De bedrijven in deze sectoren zijn oftewel direct gesloten op aangeven van de overheid (horeca, cultuur, sport, recreatie, dienstverleners). Of hebben te maken met een snel ingezakte vraag (detailhandel, autodealers) door de maatregelen.

De vooruitzichten op langere termijn zijn voor deze categorie bedrijven zeer matig. Zelfs bij een langzaam hervattende economie, de 'dansfase', blijven de sectoren kwetsbaar. Gezien de blijvende wens om contact te beperken (geen grote groepen, geen vakantievliegverkeer). Maar ook door dalende inkomens en een gering consumentvertrouwen. Uiteraard zijn daar weer uitzonderingen op te maken. Over het geheel bezien kan echter een krimp van deze bedrijfstakken – in omzetten en werkgelegenheid – mogen worden verwacht.

De tuinbouw is in zoverre een categorie apart, dat er een gehele keten aan verbonden is. De handel kunnen we cijfermatig in kaart brengen en scharen we dan ook bij deze categorie. De logistiek is niet goed uit te splitsen, en meer divers in handelsrelaties. Deze sector keert daarom terug in de volgende categorie.

Hoe verhoudt die 27.5% zich tot andere regio's en het landelijke beeld? We vergelijken de totaalcijfers van de Duin- en Bollenstreek met twee nabije regio's (de Leidse regio, en Alphen a/d Rijn plus omgeving) en het Nederlands gemiddelde.

Regio	Aantal werkzame personen in Coronacrisis-gevoelige sectoren	In % totale werkgelegenheid
Duin- en Bollenstreek	21.283	27.5%
De Leidse regio excl. Katwijk	18.312	17.2%
Alphen e.o.	14.977	22.1%
Nederland	1.754.549	19.7%

Bronnen: Bedrijvenregister Zuid-Holland en LISA.

We zien dat de Duin- en Bollenstreek gevoeliger is in de huidige crisisperiode ten opzicht van het landelijk gemiddelde, en zeker ten opzichte van de Leidse regio. De dominantie van twee crisisgevoelige sectoren is in de cijfers zichtbaar: de tuinbouwsector en de horeca.

2.2 Sectoren kwetsbaar in de 'dansfase'

Op dit moment verkeert de meerderheid aan Europese landen in een staat van lockdown, de fase waarin de hamer neerslaat. De directe impact op de economie varieert naar gelang het overheidsbeleid. Zweden kent vooralsnog een zeer licht regime van maatregelen vergelijkbaar met het Nederlands beleid van een paar weken geleden. Zelfs de horeca is er nog open. Het zwaar getroffen Italië en Spanje zitten nagenoeg op slot. Enkel de meest vitale sectoren – zorg, logistiek, voedingsindustrie, supermarkten – draaien nog door.

Nederland zit daar ergens tussenin. Een belangrijk deel van de economie, vooral de business-to-business sectoren, kan onder aangepaste omstandigheden de productiviteit enigszins gaande houden. Het anticiperen op contactbeperking is voor sommige sectoren eenvoudiger dan de ander. Zakelijk dienstverleners komen een heel eind met thuiswerken en 'videoconferencing'. Dat is voor onder meer de bouw en industrie geen optie. Maar ook daar zijn maatregelen ingevoerd om fysiek contact te beperken.

Onder voorbehoud van meer RIVM-maatregelen staat het werk in deze sectoren in de 'hamerfase' niet stil. Er zijn wel zorgen. De combinatie van vraaguitval en ontregeling van de eigen productiviteit (door een hoger ziekteverzuim, stokkende aanvoerlijnen, uitblijven van 'meetings') raakt ook deze sectoren. Omzetten en verdienposities zullen ook hier vrijwel zeker teruglopen. Anders dan bij de consumentgerichte sectoren is er wel enige speelruimte. Er kan geanticipeerd worden op de 'dansfase'. Door werk anders te organiseren, productie- en aanvoerlijnen te verleggen en het aanbod van diensten en producten aan te passen naar een veranderende vraag. Niettemin blijven onderstaande sectoren vatbaar in de langere 'dansfase' die volgt na de periode van lockdown.

Sector	Aantal werkzame personen	% in Duin- en Bollenstreek	Analyse
Bouw	5.285	6.8%	<ul style="list-style-type: none"> • Relatief grote sector in de Duin- en Bollenstreek, vooral in Katwijk. De bouw is een laat-cyclische sector. Voorlopig gaat het werk gewoon door, al vergen de contactbeperkingen wel aanpassingsvermogen op de bouwplaats. • De vooruitzichten op middellange termijn zijn meer onzeker. Enerzijds zullen investeringen in vastgoed worden beperkt, met name door bedrijven. Bovendien speelt de stapeling van corona en de stikstofproblemen de bouw parten... • ...anderzijds gaan consumenten juist meer investeren in verbouwingen (burgerwerk). Bovendien komt de bouw uit

			<p>een periode waarin soms niet meer aan de vraag kon worden voldaan en met flinke personeelstekorten gewerkt moest worden.</p> <ul style="list-style-type: none"> • De productiviteit komt onder druk te staan. Door het verlies aan veel Oost-Europese arbeidskrachten en ziekteverzuim (thuis werken is geen optie).
Logistiek ²	2.794	3.6%	<ul style="list-style-type: none"> • Landelijk is al sinds begin het jaar sprake van vraaguitval door stagnerende Chinese productie en lager niveau van handelsvolume. • Het logistieke cluster in de Duin- en Bollenstreek voelde de klap pas later komen doordat het vooral sterk verknoopt is met de bloemen- en bollenhandel. Daar is de vraaguitval van meer recente datum. • Perspectief is permanente instabiliteit in internationale vervoersstromen en meer vertraging aan de grenzen. Dat is zeker voor het vervoer van 'verse waar' zoals bloemen en bollen lastig te hanteren. • In de niet-verse handel wordt al rekening gehouden met een omslag: meer opslag en voorraad, minder 'just in time' deliveries en internationaal handelsverkeer.
Groothandel excl. Tuinbouwhandel	5.076	6.6%	<ul style="list-style-type: none"> • Eveneens geraakt door stagnatie van de aanvoerlijnen, verschillen per handelswaar mogelijk. Vooralsnog lijkt de tuinbouw groothandel zwaarder getroffen dan overige handelswaren.
Technologische industrie	1.607	2.1%	<ul style="list-style-type: none"> • De technologische industrie bestaat o.a. uit machinebouw en productie van elektronische apparaten. In de Duin- en Bollenstreek gaat het om enkele grotere bedrijven. • In de kern is de sector financieel gezond. Door de verknoping met internationale ketens is de sector wel gevoelig voor in- en exportbeperkingen en stagnerende productie elders.
Voedingsmiddelindustrie	992	1.3%	<ul style="list-style-type: none"> • Kleine sector in de Duin- en Bollenstreek met vooral een regionaal verzorgende functie. Gezien beperkte afhankelijkheid van internationale handelsstromen en geen vraaguitval loopt het werk aardig door. • De Katwijkse visverwerking heeft wel een bovenregionale functie. Ook hier blijven de handelslijnen echter beperkt tot de landsgrenzen. Herstel van de afzet mede afhankelijk van herstel van de horeca.
Chemische industrie	1.894	2.4%	<ul style="list-style-type: none"> • Chemiereus Akzo Nobel is goed voor driekwart van alle arbeidsplaatsen in de regionale chemiesector. De verffabrikant merkte begin dit jaar al de effecten van de virusuitbraak door de stagnerende Chinese productie en handel. • De vooruitzichten zijn matig door de internationale verknoping, en volgtijdelijke uitval van vraag en aanbod in China, Europa en Noord-Amerika. Of de vestiging in Sassenheim hierdoor geraakt wordt is nog onzeker.

² Als aangegeven zijn circa 600 personen werkzaam voor bus, tour, en taxibedrijven. Zij worden in de hamerfase al direct en hard geraakt.

Maak- en bouwmaterialenindustrie	1.306	1.7%	<ul style="list-style-type: none"> • Anders dan bijvoorbeeld Midden-Holland (Gouda e.o.) is omvang van de traditionele maakindustrie (kleren, textiel, meubels, hout) in de Duin- en Bollenstreek bescheiden. Het zwaartepunt ligt in de regio meer op hightech (space) en chemie (Akzo). • De productie kan onder aangepaste omstandigheden doorgaan. De bedrijven zijn vooral gevoelig voor verstoringen in de keten: stokkende aanvoerlijnen, vraaguitval bij afnemers.
Makelaars en verhuur	697	0.9%	<ul style="list-style-type: none"> • De druk op de woningmarkt is door de crisis nog niet gekeerd. Bezichtigingen vinden onder aangepaste omstandigheden of zelfs digitaal plaats. • NVM waarschuwt dat de crisis ook de woningmarkt kan raken. Vooral een terugval in het aanbod kan een kettingreactie op gang brengen gezien de huidige spanning op de markt.
Financiële dienstverlening	944	1.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Kleine sector in de Duin- en Bollenstreek. Vooral bestaande uit verzorgende dienstverlening (banken, verzekeraars). • Anders dan in 2008/2009 komt deze crisis niet voort uit problemen binnen de financiële sector. Er zijn geen acute problemen. Een aanhoudende recessie kan daar verandering in brengen.
Rechtskundige dienstverlening en consultancy	3.286	4.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Op korte termijn heeft de sector goed kunnen anticiperen op de crisis door thuiswerken en aangepaste dienstverlening. • De brede 'consultancy branche' (organisatieadvies, notarissen, advocaten, etc.) verwacht dit jaar wel stevige vraaguitval. Met name vanuit sectoren in zwaar weer.
Ingenieurs, architecten, ontwerpers, reclamebureaus	2.784	3.6%	<ul style="list-style-type: none"> • In deze brede categorie van zakelijk dienstverleners is sprake van een laat-cyclisch effect. Lopende opdrachten gaan voorlopig door onder aangepaste omstandigheden. • Op middellange termijn kan vraaguitval wel flinke omzetzdervingen teweeg brengen.
Facilitaire dienstverlening (schoonmaak, beveiliging)	1.666	2.2%	<ul style="list-style-type: none"> • De impact van corona op de korte termijn vraag is wisselend. Schoonmakers en hoveniers merken tijdelijke vraaguitval door het massale thuiswerken, maar niet over de hele linie. En meer leegstaande bedrijfsgebouwen lijken een kans voor beveiligingsbedrijven. Anderzijds merken zij vraaguitval vanuit de horeca en evenementen. • Een potentiële bedreiging is bezuinigingen van bedrijven en instanties op facilitaire diensten
Melkveehouderij en overige landbouw	188	0.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Kleine sector in Duin- en Bollenstreek zowel naar werkgelegenheid als verdienvermogen. • Op korte termijn is de impact beperkt meldt LTO. Transportbeperkingen kunnen de sector wel parten gaan spelen, zeker in combinatie met de al langer lage melkprijzen.
Totaal	28.519	36.9%	

Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland

We maken wederom de vergelijking met omliggende regio's en het landelijk gemiddelde.

Regio	Aantal werkzame personen in sectoren kwetsbaar in de 'dansfase'	In % totale werkgelegenheid
Duin- en Bollenstreek	28.519	36.9%
Leidse regio excl. Katwijk	28.650	27.0%
Alphen e.o.	30.645	45.2%
Nederland	3.740.889	42.1%

Bronnen: Bedrijvenregister Zuid-Holland en LISA

2.3 Crisisbestendige sectoren

Tot slot is er de categorie sectoren die ogenschijnlijk schadevrij de crisis kunnen doorstaan, en waar zelfs sprake is van een toenemende vraag. De in de Duin- en Bollenstreek grote zorgsector is een evident voorbeeld daarvan. De publieke sector is in zijn geheel een baken van stabiliteit in deze onrustige tijden. Het onderwijs is natuurlijk flink ontregeld in de huidige lockdown situatie. Maar het werk wordt hoe dan ook hervat, al is het maar digitaal. En de zakken van de Rijksoverheid lijken diep genoeg om eventuele tegenvallers in deze vitale sector op te vangen.

Voor het overzicht splitsen de grote zorgsector in drie secties:

- de (klinische) gezondheidszorg: o.a. ziekenhuizen, huisartsen en tandartsen
- verpleging en verzorging: woonzorglocaties voor diverse doelgroepen
- welzijn en opvang: begeleiding zonder overnachting (ggz, jeugdhulp, maatschappelijk werk) en kinderopvang.

Sector	Aantal werkzame personen	% in Duin- en Bollenstreek	Analyse
Gezondheidszorg en -onderzoek	2.969	3.8%	<ul style="list-style-type: none"> • Buiten de Alrijne locatie in Katwijk gaat het in de Duin- en Bollenstreek om huisartsen, tandartsen, fysiotherapeuten en andere zelfstandig opererende zorgverleners. • Paradoxaal zien veel van deze zorgverleners de vraag tijdelijk terugvallen. Fysiotherapeuten en tandartsen zijn enkel voor spoedgevallen bereikbaar. Huisartsen zien de wachtkamers leger raken, wat overblijft zijn de zwaardere gevallen en covid-patiënten. De Rijksoverheid en zorgverzekeraars hebben echter aangegeven te gaan compenseren. • Het lange termijn perspectief voor de sector blijft hoe dan ook goed. De vraag naar zorg blijft intact en neemt zelfs toe.
Verpleging en verzorging	5.561	7.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Grote sector in de Duin- en Bollenstreek met een aantal grote woonzorg-locaties voor o.a. jongeren, verstandelijk beperkten, ggz-patiënten en ouderen. Daarnaast een groot zorghotel, voor een breed publiek toegankelijk. • De isolatie van kwetsbare bewoners op woonzorglocaties vergt momenteel alle aandacht. Het perspectief voor lange termijn is blijvende druk op zorgvragen ook gezien gestage vergrijzing.

			<ul style="list-style-type: none"> De woonzorgcentra zullen te maken krijgen met een hoger ziekteverzuim. Zeker de omgang met kwetsbare personen zal nog lange tijd een strikt regime van maatregelen met zich meebrengen.
Welzijn, thuiszorg en opvang	3.003	3.9%	<ul style="list-style-type: none"> Een belangrijk deel van de dagopvang en welzijnsactiviteiten zijn in deze periode geschrapt. Ook kinderopvangcentra zijn dicht met uitzondering van noodcentra voor ouders werkzaam in vitale beroepen (o.a. de zorg). In het noodpakket is de kinderopvangsector op korte termijn ontzien van zware financiële lasten. De thuiszorg blijft actief. Herneming van veel maatschappelijke zorg na de 'hamerfase' ligt voor de hand, al zal het aantal groepsbijeenkomsten nog even beperkt zijn. De kinderopvang zal harder geraakt worden als het aantal werklozen oploopt.
Space / kennisinstellingen	1.524	2.0%	<ul style="list-style-type: none"> Met name bestaande uit het Estec centrum in Noordwijk. De statistische indeling maakt het lastig alle space-bedrijvigheid goed in kaart te brengen. Een deel van de technologische industrie zal eveneens space gerelateerd zijn. Het Esa Estec centrum is in de lock down situatie door blijven draaien. Bezoekers worden tijdelijk geweerd maar het werk kan door blijven gaan. De planetaire missies zijn na een korte onderbreking alweer hervat. Er zijn geen indicaties dat op lange termijn de programma's alsnog worden teruggeschoefd. Hoewel het spacecluster in termen van werkgelegenheid klein is, is de bijdrage aan de waardetoevoeging en het verdienvermogen van de streek relatief groot. Een klein aantal personen is werkzaam bij kennisinstellingen gerelateerd aan de greenport.
Overheid	1.931	2.5%	<ul style="list-style-type: none"> In de huidige crisistijd wordt veel naar de overheid gekeken. De vraag naar coördinatie, informatie en kennis zal ook in de 'dansfase' aan blijven houden.
Onderwijs	4.223	5.5%	<ul style="list-style-type: none"> De scholen zullen vroeg of laat weer open gaan. Tot die tijd wordt met digitaal kunst- en vliegwerk de boel gaande gehouden. Met een intact blijvende vraag naar onderwijs en een verwacht hoger ziekteverzuim zal de vraag naar onderwijspersoneel voorlopig alleen maar toenemen.
Energie, water en afval	219	0.3%	<ul style="list-style-type: none"> Geen zicht op grote verschuivingen. Al neemt de afzet van bedrijfsafval af, huishoudelijk afval neemt juist toe.
Detailhandel dagelijks	4.622	6.0%	<ul style="list-style-type: none"> Na de kortstondige 'hamsterperiode' zullen de omzetten in de dagelijkse detailhandel zich gaan normaliseren. De effecten van dit breed uitgemeten fenomeen kunnen wel eens zeer beperkt zijn op langere termijn. Zoals een supermarktbaas het uitdrukte: 'je blijft niet aan het hamsteren'. In de Bollenstreek is wel deels vraaguitval te verwachten door inzakken van de bezoekerseconomie. De leveringen aan de horeca drogen op.
Webwinkels	648	0.8%	<ul style="list-style-type: none"> De vraag naar online retail heeft als gevolg van de contactbeperkingen een flinke boost gekregen. De al langer

			ingezette trend naar meer onlineverkoop lijkt zich ook op langere termijn te gaan versterken.
ICT en media	1.568	2.0%	<ul style="list-style-type: none"> • Veel ict- en mediabedrijven hebben op korte termijn wel degelijk last van de crisis. Op iets langere termijn gaat de crisis de vraag naar ict – zowel naar hardware als naar nieuwe diensten – enorm aanjagen. • De klassieke media (krant, radio) hebben het lastig door teruglopende reclame-inkomsten. Op langere termijn kunnen ze kapitaliseren op hun geloofwaardigheid als betrouwbare informatiebron ten opzichte van de sociale media.
Totaal	26.528	34.3%	

Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland

We maken tot slot weer een vergelijking met het landelijke beeld en de twee buurregio's. Het is een bevestiging van het beeld dat we eerder al zagen opdoemen. De Duin- en Bollenstreek wordt hard geraakt door de crisis door de dominantie van het tuinbouwcluster en de bezoekerseconomie. De Leidse regio ontspringt deels de dans door het grote zorg- en kenniscomplex (het life sciences wordt voorlopig ook maar beperkt geraakt).

Regio	Aantal werkzame personen in crisisbestendige sectoren	In % totale werkgelegenheid
Duin- en Bollenstreek	26.528	34.3%
Leidse regio excl. Katwijk	59.399	55.9%
Alphen e.o.	21.855	32.3%
Nederland	3.373.907	37.9%

Bronnen: Bedrijvenregister Zuid-Holland en LISA

3. Arbeidsmarkt

We hebben de kwetsbaarheid van de regionale economie in beeld gebracht langs de lijn van de sectorstructuur. Dat is de manier om in de analyse dicht bij de bedrijven te komen. Een andere manier van kijken is een analyse van de arbeidsmarkt. Dat is een manier om dichterbij individuele werkenden te komen. We zijn op het moment van schrijven van dit rapport nog in afwachting van de nieuwste werkloosheidscijfers. Maar er is al wel iets te zeggen.

Eerst een referentiepunt. We hebben geen levende herinnering aan een economische crisis als gevolg van een pandemie. We hebben wel een herinnering aan twee vorige economische crises.

- De crisis van de vroege jaren 1980. Dat was een crisis in de structuur van de 'echte' economie. Het vooral op de industrie gebaseerde verdienmodel van de BV Nederland was verouderd. Er kwamen gedurende enkele jaren maandelijks 10.000 of 12.000 betrekkelijk laaggeschoolde werklozen bij, ontslagenen uit industriële bedrijven. De enorme werkloosheid ging gepaard met een crisis in de overheidsfinanciën: de nog maar kort tevoren voltooide verzorgingsstaat bleek niet bestand tegen de aantallen werklozen en arbeidsongeschikten die zich aandienen. De remedie van de crisis was even structureel: omvorming van de economie naar diensten en kennis en een scholingsoffensief zonder weerga.
- De crisis van 2009, kort aangeduid als kredietcrisis. Dit was vooral een crisis van het financiële systeem die weliswaar zorgde voor het oplopen van de werkloosheid, maar de structuur van het nationale verdienvermogen niet wezenlijk aantastte. In 2013 piekte de werkloosheid vervolgens op ruim zeven procent.

De coronacrisis raakt een Nederland zonder onderliggende structuurzwaktes - als we tenminste voorbij gaan aan de houdbaarheid van het verdienvermogen in het licht van klimaatverandering en ecologie. De werkloosheid stond bij aanvang van de crisis beneden frictieniveau en de arbeidsmarkt was zelfs ronduit gespannen, in alle sectoren en in bijna alle beroepsgroepen. In het licht van de vergrijzing is die spanning niet eenvoudig oplosbaar.

Wat betekent corona voor de arbeidsmarkt?

3.1 Tijdsverloop en dempend effect regelingen

Het is de vraag of de arbeidsmarkt er deze keer weer net zo van af komt als in de kredietcrisis. De huidige crisis raakt immers de reële economie direct en niet indirect via een krediet- of eurocrisis. De voortekenen lijken aan de andere kant niet ongunstig: de werkloosheid is nu nog historisch laag en het CPB verwacht afhankelijk van intensiteit van de crisis en de duur van de beperkende maatregelen 4 tot 9 procent werkloosheid in de komende twaalf maanden.

Het is nog erg moeilijk die cijfers ook echt te onderbouwen. De Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW) en de Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers (Tozo) zal uiteraard een dempend effect hebben op de toename van de werkloosheid, zeker op de korte termijn. De bestrijding van de corona-pandemie zelf weerspiegelt zich in de maatregelen gericht op economie en arbeidsmarkt: spreiden en de piek relatief laag houden. De situatie in de Verenigde Staten laten zien hoe het kan gaan bij het ontbreken van een functioneel vangnet: in twee weken tijd zijn er bijna 10 miljoen werklozen

bij gekomen. Het werkloosheidspercentage is pijlsnel gestegen van 3,5 naar 9,5%. En het einde is nog niet in zicht.

Maar ook aan het uitgebreide Nederlandse steunpakket zit een aantal 'mitsen en maren':

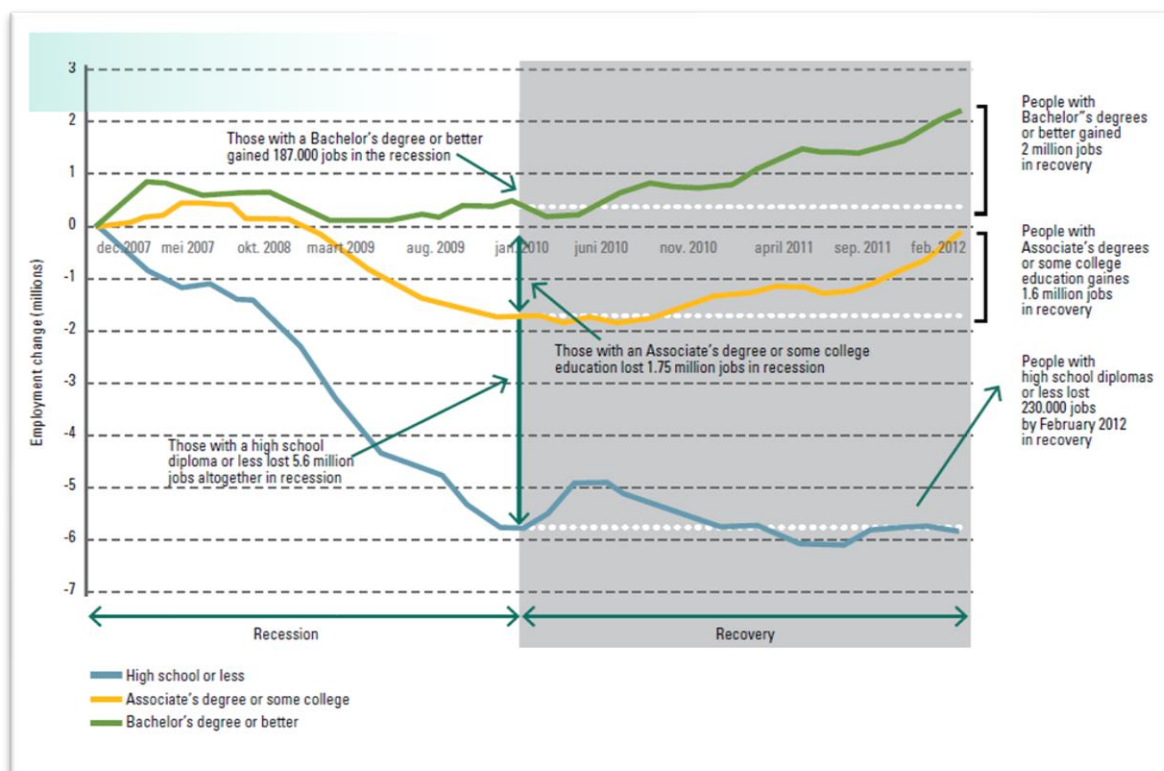
- als bedrijven failliet gaan, biedt de NOW uiteraard geen soelaas
- het is de vraag of er in het economisch herstel sprake zal zijn van de gehoopte V-vorm (snelle daling, snel herstel) of dat het herstel langzamer gaat en er ook in de herstelfase nog banen verloren gaan, analisten gaan steeds meer uit van zeer langzaam herstel; een 'u-vorm' of zelfs een 'badkuip' getekend patroon
- als de crisis lang duurt, zullen de regelingen niet toereikend of op enig moment uitgeput zijn
- de in ijl tempo opgezette generieke regeling is onvermijdelijk niet voor ieder bedrijf of sector evengoed toepasbaar, seizoenbedrijven in de Duin- en Bollenstreek als strandtenten hebben al gewezen op de ontoereikendheid van de NOW-regeling voor hun business, de responsiviteit van de rijksoverheid op dit soort signalen is weliswaar groot maar de vraag blijft of steun tijdig en toereikend zal zijn
- het is afwachten of schoolverlaters na deze zomer een plek op de arbeidsmarkt zullen vinden (oftewel: hoe snel gaan werkgevers weer mensen aannemen?)
- het is ook afwachten hoe snel zzp-ers weer nieuwe opdrachten gaan krijgen
- de arbeidsmarkt ijlt altijd een tijdje na - als de vraag, export en productie inzakken, proberen veel werkgevers daadwerkelijk ontslag van vaste werknemers zolang mogelijk uit te stellen; wanneer de economie dan weer aantrekt, zijn werkgevers ook weer voorzichtig om al te snel weer personeel aan te nemen, maar wordt uiteraard eerst de eigen 'overcapaciteit' weer aangesproken.

Wat betreft de arbeidsmarkt zal de korte termijn vooral veel dynamiek op de NOW en Tozo te zien geven. De eerste signalen zijn dat circa 1.800 aanvragen door zelfstandigen zijn gedaan (Tozo) in de Bollenstreek (exclusief Katwijk). Het piekmoment van de aanvragen deed zich eind maart voor, maar nog steeds komen er aanvragen binnen. Een groot aantal, maar relatief gezien nog iets beperkter dan het landelijk gemiddelde. Enkel Noordwijk zit met het aantal tozo-aanvragen boven het landelijk gemiddelde. Cijfers over het gebruik van de NOW volgen pas vanaf donderdag 16 april. Dan rapporteert het uwv in haar reguliere maandbericht over het gebruik van de regeling. In eerste instantie op het niveau van Holland Rijnland, mogelijk dat een afbakening op het niveau van de Duin- en Bollenstreek op aanvraag ook kan.

3.2 Opleidingsniveau als scherprechter

Op de middellange termijn worden de effecten pas echt duidelijk. Eén ding lijkt wel zeker: de oplopende werkloosheid zal in eerste instantie de (vaak laaggeschoolde) flexwerkers en tijdelijke contracten gaan raken. En het lijkt niet aannemelijk dat die na de crisis ineens vast werk gaan vinden. Hun positie op de arbeidsmarkt blijft daarmee voorlopig zwak. Het Amerikaanse Brookings Institution verwacht op voor de VS bijvoorbeeld dat onderliggende tendensen van automatisering en robotisering van laaggeschoolde arbeid nu versneld zullen doorzetten. Niet alleen in de industrie en logistiek, maar ook in sectoren die nu nog voornamelijk draaien op menselijke arbeid, zoals de hospitality en de detailhandel.

Ter illustratie van de mate waarin een plotselinge recessie geen eenduidige impact heeft op de arbeidsmarkt, nemen we onderstaande figuur over het verloop van werkgelegenheidsdynamiek (groei dan wel afname in het aantal banen) voor hooggeschoolde, middelbaar- en laaggeschoolde banen (de groene, gele en blauwe lijn) in de VS in de periode 2007-2012, de tijd van de kredietcrisis.

Dit patroon in de periode 2007-2012 blijkt structureel, ook in eerdere economische crisis zoals die aan het begin van de jaren 80. Het routinematige, laaggekwalificeerde werk kreeg niet alleen een flinke klap in de recessie van 2008 en 2009, maar in dat segment gingen ook tijdens het economisch herstel van 2010 en 2011 in de VS nog banen verloren.

Wat betekent de fasering van effecten in de tijd voor de sectoren op de Nederlandse arbeidsmarkt? De Nederlandse arbeidsmarkt heeft na het herstel van de kredietcrisis (sinds 2015) een groei van de werkgelegenheid in het laaggeschoolde segment laten zien (persoonlijke dienstverlening, schoonmaak, logistiek, et cetera). Anders dus dan de figuur over de ontwikkelingen in de VS in de periode 2007-2012 suggereert. Maar na 2015 was het echt hoogconjunctuur, met een eigenlijk nooit geziene lage werkloosheid. En dan nog ging het bij laaggeschoold werk vaak om kwetsbaar flexwerk, met relatief slechte arbeidsvoorwaarden. Historische crises voor de eeuwwisseling worden wel eens aangeduid als 'grote gelijkmakers': zowel arm en rijk werden in gelijke mate getroffen en in het herstel was zelfs sprake van een verkleining van inkomens- en opleidingsverschillen. De kredietcrisis geldt als de eerste majeure crisis die de verschillen heeft vergroot in plaats van verkleind. De eerste signalen wijzen er op dat de coronacrisis eenzelfde effect teweeg kan brengen. De 'onderkant van de arbeidsmarkt' lijkt harder te worden geraakt dan bijvoorbeeld de kenniseconomie.

Voor de Duin- en Bollenstreek is dat een problematische vaststelling. Onderstaande tabel maakt duidelijk dat de regio er wat dat betreft heel anders voorstaat dan de hoogopgeleide Leidse regio.

	% laagopgeleiden	% middelbaar opgeleiden	% hoogopgeleiden
Duin- en Bollenstreek	23%	42%	33%
Leidse regio	14%	32%	54%
Regio Alphen	22%	44%	33%
Nederland	21%	40%	38%

Bron: CBS

Deze tabel maakt in een oogopslag duidelijk wat er de afgelopen twintig jaar in Nederland gebeurd is. De hoogopgeleiden en de bedrijven waar die hoogopgeleiden zijn zich gaan concentreren in een beperkt aantal steden, met als top-5 Utrecht, Amsterdam, Leiden, Nijmegen en Groningen. De stad Utrecht is bijna extreem: daar beschikt 66% van de hele beroepsbevolking over een hbo- of wo-diploma. Maar ook steden als Delft, Amersfoort, Amstelveen, Eindhoven en Zwolle hebben veel jonge mensen uit de omgeving aan zich kunnen binden. Dat maakt deze steden minder kwetsbaar voor de arbeidsmarkteffecten van de coronacrisis. De Duin- en Bollenstreek staat er – met relatief veel laag- en middelbaar geschoolden – minder goed voor.

3.3 Sectorale kwetsbaarheid in de regio

In de kredietcrisis werd ook in Nederland de economie over de hele linie geraakt: ook de hooggekwalificeerde zakelijke dienstverlening had het zwaar. Opdrachten werden uitgesteld, afgesteld of uitgekleed. Dat gold toen architecten, adviesbureaus en andere zakelijke dienstverleners. Dat zal nu ook zo zijn, al is er nog volstrekt geen beeld van de mate waarin. Het raakt nu bijvoorbeeld ook luchtvaartpersoneel (waarvan nogal wat in de Duin- en Bollenstreek woont overigens). Het bleek de vorige crisis echter een conjunctuureffect en niet structureel. Er is vooralsnog geen reden om aan te nemen dat het nu anders zal gaan. Maar hoe dieper de conjunctuurdip, hoe langer het zal duren voor die zich weer herstelt.

Aanvullend op het voorgaand sectoroverzicht verkennen we in welke sectoren in de Duin- en Bollenstreek de grootste kwetsbaarheid is te verwachten aan de hand van het gebruik van flexwerk. De meest actuele cijfers die we daarover hebben zijn op het niveau van Holland Rijnland (met dank aan de afdeling arbeidsmarktinformatie van het UWV). Dat geeft al een duidelijke indicatie voor de situatie in de Duin- en Bollenstreek.

Structuur van de werkgelegenheid in Holland Rijnland (2018)

	Flexibele schil: aandeel in werknemers <i>Holland Rijnland</i>	Zzp-ers: aandeel in werknemers <i>Holland Rijnland</i>	Aandeel in werkgelegenheid <i>Duin- en Bollenstreek</i>
Uitzendbureaus en sw-bedrijven			1.8%
Horeca	62 %	6 %	6.0%
Landbouw	38 %	39 %	3.2%
Overige zakelijke diensten	36 %	12 %	3.1%
Detailhandel	35 %	8 %	12.5%
Groothandel	35 %	8 %	11.2%
Overige diensten incl. sport, cultuur, recreatie	32 %	36 %	4.2%
Vervoer en opslag	29 %	7 %	3.6%
Specialistische zakelijke diensten	20 %	30 %	9.8%
Informatie en communicatie	20 %	18 %	2.0%
Onderwijs	20 %	10 %	5.5%
Bouw	19 %	25 %	6.8%
Zorg en welzijn	19 %	8 %	14.9%
Industrie	19 %	5 %	7.5%
Financiële dienstverlening	15 %	7 %	1.2%
Openbaar bestuur	11 %	1 %	2.5%

PS Detailhandel en Groothandel hebben dezelfde flexibele schil en zzp-ers, omdat dit in de CBS-statistiek één rubriek betreft
Bron: UWV

Er zitten eigenlijk geen verrassingen in: horeca, landbouw, overige zakelijke diensten (onder andere de schoonmaak), (detail)handel en transport kennen het meeste flexwerk. En ook veel laaggeschoold werk. Dus daar zullen de klappen in eerste instantie gaan vallen. Het gaat in de regio om behoorlijk omvangrijke sectoren.

3.3 Structuurverandering

De kans is groot dat de verschillen op de arbeidsmarkt als gevolg van de corona-crisis groter zullen worden. De flexwerkers die nu hun baan verliezen, zullen straks weer aangewezen zijn op tijdelijke en flexcontracten. Alleen hadden ze bij blijvende goede economische omstandigheden wellicht kans gemaakt om door te stromen en die kans lijkt nu - in elk geval weer voor een langere tijd - uit beeld.

Kim Putters (SCP) verwacht - aan de andere kant - als gevolg van de crisis een maatschappelijke herwaardering voor zorg- en serviceberoepen (zoals in de logistiek). Daar zal maatschappelijke druk komen om arbeidsvoorwaarden en baanzekerheid te versterken, verwacht hij. De vraag is of dat ook echt meer waardering en zekerheid gaat betekenen voor laag- en ongeschoolde werknemers (zoals in de distributiecentra en de thuiszorg). Dan moet er in de keten namelijk nogal wat gaan schuiven bij onder meer zorgverzekeraars (tarieven thuiszorg), overheid (zorgbudgetten), grote zorginstellingen (geld naar salarissen in plaats van naar kapitaalpositie om onzekerheid op te kunnen vangen), supermarkten (productprijzen), webwinkels (gratis bezorgen). Terwijl de kredietcrisis ook heeft geleerd dat aandeelhouders en andere 'vreemd kapitaal gefinancierde' eigenaars eerder geneigd zijn in onzekere tijden nog meer te zoeken naar kostenreductie en risicomijding. En dat betekent op de arbeidsmarkt flexwerk en tijdelijke contracten.

Het is nog koffiedikkijken, maar we komen tot een paar voorzichtige conclusies:

- voor hooggeschoolde beroepen in de specialistische zakelijke diensten en andere door hooggeschoolde werk gedomineerde sectoren zal er sprake zijn van een fors conjunctuureffect (net als bij de kredietcrisis), maar er is vooralsnog geen reden om aan te nemen dat de corona-crisis zal leiden tot negatieve effecten op structurele termijn
- hetzelfde geldt voor middelbaar geschoolden in bijvoorbeeld de techniek; ook hier zal sprake zijn van een stevig conjunctuureffect, maar gegeven het huidige tekort aan technici en de relatief lage mate van flexcontracten zal bij een aantrekkende economie de situatie in dit deel van de arbeidsmarkt naar verwachting ook weer snel verbeteren (al kan het natuurlijk wel een tijd duren voordat de economie weer aantrekt)
- voor de arbeidsmarkt in zorg, overheid en onderwijs zijn weinig effecten te verwachten; de vervangingsvraag is vanwege de vergrijzing hier relatief hoog, er zal bij laagconjunctuur wel meer concurrentie om baanopeningen komen
- het probleem zit meer bij sectoren waar veel sprake is van (laaggeschoold) flexwerk; de geschiedenis leert dat daar de meeste klappen zullen vallen: flexwerk dat wordt afgestoten, automatisering en robotisering die wellicht versneld doorgevoerd worden en bij economische opgang blijvende druk op kostenefficiëntie en flexibiliteit in dat deel van de arbeidsmarkt
- in de Duin- en Bollenstreek kan dat stevige gevolgen hebben gezien, de sectorale samenstelling - tuinbouw, groothandel en logistiek (Schiphol!) lijken kandidaten voor automatisering/robotisering te zijn - en gezien het relatief lagere opleidingsniveau in de regio
- tegenover die pessimistische verwachting - dat dat zij die nu aangewezen zijn op flexwerk en laaggeschoolde arbeid na de corona-crisis dat nog steeds zijn en hun achterstand wellicht nog groter wordt - staat ook een optimistische verwachting: dat op basis van maatschappelijke waardering en solidariteit de situatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt zal verbeteren na de corona-crisis; behalve optimisme zijn er echter nog geen aanwijzingen die die analytische staven.

Een vraag voor de nabije toekomst is of Nederland voldoende toegerust is om de structureffecten van deze crisis te begeleiden. Die vraag is zeker aan de orde in regio's met relatief veel middelbaar en lager geschoolden, zoals de Bollenstreek. We begonnen dit hoofdstuk met het referentiepunt aan de vorige grote structuurcrisis, die van de jaren 1980. Een belangrijk instrument in die crisis waren de arbeidsbureaus en daarmee verbonden Centra Vakopleiding. Het arbeidsbureau was toegankelijk voor iedereen die iets wilde of ergens mee zat: een werkgever, een werknemer, een wethouder., een werkzoekende. Er was een veelheid van individuele en ook collectieve regelingen. En het CVV was als scholingsinstituut onder handbereik. Bekend was een regeling voor met werkloosheid bedreigden: arbeiders in een nog functionerende fabriek, konden collectief herschoold worden naar een ander beroep, zodat ze vanuit een werkende situatie en met behoud van een collegiaal netwerk konden overstappen.

De uitvoering van arbeidsmarktbeleid is sinds de afschaffing van Arbeidsvoorziening (in 1996) een kwestie geworden van individuele regelingen. De gemeente doet de bijstand, het UWV doet de ww. Er is - ondanks pogingen met bijvoorbeeld Regionale Platforms Arbeidsmarkt (RPA's) en recent de Werkgevers Servicepunten (WSP's) - nog weinig gemeente-overstijgend beleid meer en is geen regelingoverstijgende organisatie (landelijk of regionaal). Begeleiding van met name werklozen is veelal gereduceerd tot online begeleiding. De wsw-bedrijven staan sinds de komst van de Participatiewet onder druk.

Maar wanneer (langdurige?) werkloosheid dreigt voor een groep die nu al afhankelijk is van flexwerk is een arbeidsmarktoffensief nodig, met als kern scholing, actieve bemiddeling en loopbaanbegeleiding. Een geheel nieuwe groep die daarbij in beeld komt is die van de (al dan niet hoogopgeleide) zzp-ers die nu op bijzondere bijstand moeten terugvallen.

Er zullen weer – net als hier en daar in de crisis van tien jaar geleden – mobiliteitscentra komen. Dat was een goede eerste stap om mensen snel naar een nieuwe baan te bemiddelen. Die mogelijkheden waren er na de vorige crisis ook. De vraag is hoe dat nu zal zijn. Maar de mobiliteitscentra bleken niet te zorgen voor een structurele verbetering van de situatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

Wellicht leidt deze coronacrisis tot een trendbreuk in het arbeidsmarktbeleid. Een herwaardering van overheidsgestuurde of tripartiete arbeidsmarktorganisaties. Ontschotten van arbeidsmarktmaatregelen voor bijstand en ww. Opnieuw meer instroommogelijkheden voor de wsw-bedrijven. Een ruimere opdracht voor het UWV.

Dat vergt een landelijk kader, maar de uitvoering moet regionaal gebeuren. De vorming van de WSP's kan een goed voorbeslag zijn. Regio's die zich hierop goed organiseren, zullen beter uit de crisis komen, dat lijkt wel zeker.

4. Observaties en overwegingen

Het eerste hoofdstuk van dit rapport ging uit van aannames: wat kun je op basis van epidemiologische verwachtingen en op basis van historische vergelijkingen plausibel postuleren voor de komende tijd? Het tweede hoofdstuk was een analyse – cijfermatig en kwalitatief – van de kwetsbaarheid in de sectorstructuur van de Duin- en Bollenstreek. In dit derde hoofdstuk voegen we daar observaties en overwegingen aan toe vanuit media en een gespreksronde. Deze observaties zijn geen neerslag van gedegen onderzoek. Het zijn wel relevante bijdragen aan de opinievorming, aan de nuancering en verdieping van het beeld van de status quo. We ordenen de observaties met tussenkoppen.

Vershil macro en micro

Er zijn macrotrends – trends of prognoses over een hele sector – die op microniveau – het niveau van het individuele bedrijf – anders kunnen uitpakken. Er zijn ook prognoses over verwachtingen die elkaar tegenspreken, en toch plausibel zijn. Een voorbeeld is de bouw. Het lijkt plausibel dat de bouw op enige termijn te maken krijgt met vraaguitval, omdat de normale ‘plannenmakerij’ bij bedrijven, gemeenten, ontwikkelaars en corporaties verstoord is of zelfs stil ligt. Daar staat tegenover dat sommige aannemers en architecten al een hausse aan ‘burgerwerk’ zien aankomen: de in huis opgesloten consument is eerst als doe-het-zelver de bouwmarkten gaan opzoeken, maar besluit intussen tot steviger ingrepen. Ook melden de eerste hotels zich die zich voorbereiden op omvorming tot een zorghotel of zich voorbereiden op huisvesting van arbeidsmigranten.

De bollen en sierteelt gelden als uiterst kwetsbaar. Veel reguliere vervoerketens naar het buitenland zijn verstoord. Maar er zijn ook producenten en handelaren die al geleverd hebben en een substantieel deel van hun omzet voor dit jaar al binnen hebben.

Bollen en sierteelt gelden ook als kwetsbaar omdat het om luxe producten gaat die sterk afhankelijk zijn van de conjunctuur. Toch kan dat op het niveau van de individuele detaillist heel anders uitpakken. In sommige tuinentra is het ronduit druk. En er zijn bloemenhandelaren die omzetstijgingen van 40% melden. Bloemen zijn geen luxe meer, maar juist een troostproduct.

Dat laatste – die bloemisten met spectaculaire omzetstijgingen - heeft ook iets te maken met de crisisperceptie door de individuele detaillist. De winkels – alle winkels - mogen open zijn. Toch zijn heel veel winkels dicht, vanuit de verwachting dat er toch geen handel is. Dat maakt de winkels die wel open zijn en al hebben nagedacht over veiligheid en routing, interessant. Er zijn consumenten die niet bang zijn en zich wel aan de voorschriften over ‘social distancing’ houden. Daar valt op in te spelen.

Het is dus zaak voorzichtig te zijn met absolute uitspraken. En somber macrobeeld laat onverlet dat op microniveau nog steeds ruimte is voor ondernemerschap.

Bedrijfscontinuïteit

De coronacrisis treft de economie vrij kort na de vorige crisis, die van 2009-2013. Dat is in zoverre gunstig, dat veel bedrijven de crisismodus nog in hun collectieve geheugen hebben. Dat betekent dat ze de klap snel accepteren en nu al weer met hun personeel praten, op zoek zijn naar diversificatie, nieuwe diensten, producten of verdienmodellen. De voorbeelden van deze ‘fact of life’ benadering komen op dit moment vooral uit de zwaarst getroffen sector, de horeca en hospitality. Substantieel is het vier weken na het begin van de lock down nog niet, maar er zijn tekenen van veerkracht.

Tegelijk had de coronacrisis niet drie jaar eerder moeten komen. Juist de laatste paar jaren hebben veel bedrijven goede rendementen gehaald, er zijn buffers. Er kunnen maanden overbrugd worden, met overheidssteun wellicht zelfs een jaar.

De indruk is bovendien dat in de Bollenstreek veel bedrijven in financiële zin conservatief geleid worden (vaak familiebedrijven). Ook die kunnen tegen een stootje.

Dan zijn er bedrijven die geen buffers hebben omdat ze voortdurend investeren en innoveren. Er zijn voorbeelden van bedrijven met een krediet- en innovatiegedreven groei, die nu in acute liquiditeitsproblemen zitten. Het is de kunst die bedrijven te identificeren en met specifiek beleid te ondersteunen.

Tenslotte zijn er bedrijven met beperkte buffers en ook weinig andere 'assets'. Er is nu 'generiek' overheidsbeleid: ook zwakke ondernemingen kunnen er aanspraak op maken. De verwachting is dat dat er alsnog een faillissementsgolf gaat komen wanneer dat generieke beleid ophoudt. Er gaat een shake-out komen van zwakkere bedrijven.

Het is nu nog vooral een liquiditeitsprobleem. 'Cash is king', zoals het de zegswijze onder ondernemers luidt. Naarmate de tijd voortschrijdt, zal het er meer om gaan of onder die liquiditeit een gezonde en moderne investeringsbasis ligt om weer op te staan.

Voor de Bollenstreek is in het bijzonder relevant dat er in de primaire productie al heel lang een gestage daling van het aantal bedrijven gaande is. Die zal versneld worden. Er blijft een kleiner aantal grotere en modernere bedrijven over.

Veranderingen in de markt

In de Bollenstreek wordt met instemming een uitspraak van Einstein aangehaald: je kunt problemen zelden oplossen op het niveau waar ze zijn ontstaan. Daarvan twee voorbeelden.

De bollencultuur is afhankelijk van de export. Die wordt op dit moment bemoeilijkt door de verstoringen in de transportketens. Het is een kwetsbaarheid van de globalisering: productie-uitval in China leidt tot minder containerbewegingen over de hele wereld. Maar het is niet een kwestie van een objectieve vraag en een even objectief aanbod. Er zit ook heel veel psychologie in de verstoring. Zo is het niet goed 'objectief' te bedenken waarom de goederenstromen van Europa naar Amerika haperen. Hier wreekt zich een reflex van het presidentschap van Trump om grenzen dicht te gooien. We zagen al de psychologie in de vraaguitval: zijn bollen en bloemen een luxe goed of een troostgoed? Waarom zou in een coronacrisis de vraag naar bloemen minder zijn? En als de vraag op exportmarkten tegenvalt, is die dan niet aan te wakkeren met een mooie promotiecampagne?

Vanwege die psychologie moet er rekening mee worden gehouden dat het volume in de handelstromen niet meer snel op het oude niveau komt. De logistieke plooiën – containers vullen en verzenden – zijn wel weer glad te strijken, maar de reacties in een groot deel van de wereld duiden op een zeker protectionisme. De tijd van 'just-in-time logistics' met hele kleine voorraden is even voorbij. Elk land of handelsblok gaat aan het werk om eigen voorraden op peil te houden. Er zal meer aandacht komen voor lokale productie, ook van landbouwproducten. Voor kortere en controleerbare ketens, voor binnenlandse of in elk geval nabije markten.

De grote uitzondering daarop is export en handel in een niet-volumineus product: kennis. De trend is in andere delen van de landbouw al eerder ingezet en wordt door deze crisis wellicht versterkt. De exportwaarde van de landbouw wordt dan minder gerealiseerd door het in bulk vervoeren van het primair product, maar door het exporteren van kennis en expertise.

Het tweede voorbeeld is de zorg. Zorg en gezondheid staan al geruime tijd op de economische agenda van de Duin- en Bollenstreek. Nu zegt dat niet zoveel over het onderscheidend vermogen van de streek: de zorg staat in de meeste 'triple helix' samenwerkingen in het land wel op de agenda. Toch zou dat de komende tijd anders kunnen worden.

De zorg boekt op dit moment een enorme reputatiewinst. Die winst wordt nu nog in hoge mate bepaald door

de maatschappelijke zin en betekenis. De reputatie van de zorg valt bij uitstek samen met dat mooie Duitse begrip 'Hoffnungsträger'. Het ligt voor de hand dat na de reputatiewinst er ook materiële winst geboekt gaat worden, in de zin van een hogere beloning, meer geld voor de sector als geheel, meer maatschappelijke steun voor investeringen in het brede terrein van zorg en gezondheid, meer preventie en meer gezondheidsbeleid. En ook veel meer ruimte voor een vraag naar particuliere gezondheidsdiensten, zoals zorgpensions, comfortabele vormen van verpleeghuiszorg, enzovoort. De streek is kwetsbaar, vanwege de internationale hospitality die nog jaren last zal houden van de crisis. Een cross-over van hospitality en 'health' kan voor een onverwachte wending zorgen. Een bijzondere markering is de recent verworven kuuroordstatus van Noordwijk. Beter kan die cross-over niet onderstreept worden.

Communicatie

Er is grote nieuwshonger. Maar het gaat niet meer om nieuws zonder meer. Sleutelwoord is 'geloofwaardigheid'. Nieuws moet voorzien worden van een duiding en onderbouwing. Van deskundigheid. Er zijn vanuit de eerste vier weken van de lock down twee kritische kanttekeningen te plaatsen in relatie tot het bedrijfsleven.

De eerste kanttekening gaat over de sociale media. Vlak voor de crisis was al sprake van een vorm van regulering en van standaarden met betrekking tot 'fact checking'. De coronacrisis heeft dat proces voorlopig overbodig gemaakt. De rol van social media als geloofwaardige nieuwsbron, is even uitgespeeld.

De tweede kanttekening gaat over de lobbyistenrol van de vele sectororganisaties. De eerste paar weken was en snelle opeenvolging zichtbaar van sectororganisaties die om politieke aandacht vroegen. Wellicht was dat een reactie op de vroegtijdige stellingname van het kabinet dat er noodfondsen zouden komen. Er is vervolgens een 'run' gekomen op de overheid. Als voorbeeld wordt de bouw genoemd, die met een zeer alarmistische toon waarschuwde voor groot banenverlies. Terwijl de bouw voorlopig nog verder kan en uit een periode komt van propvolle orderboeken en flinke rendementen. Het alarmisme moet uit de communicatie. Het gaat steeds om maatvoering, realisme en handelingsperspectief. Dat brengt het broodnodige gesprek beter op gang dan declamatiegedrag bij een publieke geldpot.

Daar staat tegenover de geloofwaardigheidswinst van twee klassieke media, blijkend uit abonnementscijfers en kijkcijfers: de dagbladen en de publieke nieuwsvoorziening via de televisie. De achtergrond van dat succes is niet moeilijk te benoemen: er is veel te melden, er is veel vraag naar deskundigheid en de klassieke media hebben daar de rust en de ruimte voor.

Los van deze kritische kanttekeningen, kan geleerd worden van de rolverdeling die op landelijk niveau in de crisiscommunicatie is ontstaan. Er tekent zich een breed maatschappelijk debat af, met een bijzondere rol voor deskundigen. Terwijl de overheid – het kabinet – zich beperkt tot besluiten en de toelichting van die besluiten. Die soberheid lijkt de geloofwaardigheid van de overheid ten goede te komen. In dat kielzog zou het de EBDB passen om zich te richten op het maatschappelijk-economisch debat – deskundigen aan het werk zetten, ondernemers laten horen die binnen de beperkingen ruimte hebben gecreëerd om te ondernemen, informatie ontsluiten. Terwijl het lokaal bestuur zich concentreert op besluiten en op de uitvoering van het crisisbeleid.